New Research in Islamic Humanities Studies
Online ISSN : 2980 - 8944
https://api.lu.ac.ir/
Lorestan University

Strategies of the Quran and the Sunnah in Managing Migration Challenges and Organizing Migrants

Giti Goodarzi[1] , Yadollah Maleki[2] ✉

1. Department of Quranic Sciences and Hadith, Khor.C., Islamic Azad University, Khorramabad, Iran.
Email: goodarzi@iau.ir
2. Corresponding Author, Department of Quranic Sciences and Hadith, Khor.C., Islamic Azad University, Khorramabad, Iran.
Email: Yadollahmaleki36@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 31 October 2025
Received in revised form 30 January 2026
Accepted 09 March 2026
Available online 21 March 2026

Keywords:
Migration,
Organizing Migrants (Migrant Management),
Human Dignity,
Quran and Sunnah

ABSTRACT

Objective: Migration (hijrah) is an influential phenomenon in the individual and social life of the human being which, despite possessing transformative capacities, confronts migrants with numerous challenges and harms in the domains of livelihood, legal status, culture, and identity; therefore, the organization of this phenomenon requires recourse to revealed teachings. This research seeks to answer the question of what strategies the Holy Quran and the Sunnah have offered for managing challenges and organizing migrants, and has been conducted with the aim of elucidating these managerial and supportive models.

Method: In this regard, the present study was conducted with a qualitative approach and a descriptive-analytical method; the data were collected through library-based means and were extracted and analyzed through qualitative content analysis of the verses of the Holy Quran, the traditions, and the conduct (sirah) of the Noble Prophet and the Ahl al-Bayt (peace be upon them).

Results: The findings indicate that Islamic teachings regard the management of migration as a multistage process grounded in prudence, foresight, and prior planning. Within this framework, the organization of migrants is realized through the provision of economic and livelihood needs, the facilitation of employment and settlement, the strengthening of social solidarity, the observance of justice, the safeguarding of human dignity, and the preservation of cultural identity. Furthermore, the principle of faith-based brotherhood (ukhuwwati imani) constitutes the foundation for designing an efficient supportive system in Islamic society.

Conclusion: The conclusion indicates that the strategies extracted from the Quran and the Sunnah, while curbing the negative consequences of migration, provide the ground for the equitable integration of migrants and the preservation of the sustainable cohesion of the Islamic ummah.

Cite this article: Goodarzi, G., & Maleki, Y. (2026). Strategies of the Quran and the Sunnah in Managing Migration Challenges and Organizing Migrants. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (9), 1-23. https://doi.org/10.22034/api.2026.2110978.2041

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.
Publisher: Lorestan University.
DOI: https://doi.org/10.22034/api.2026.2110978.2041

Introduction

Migration (hijrah) is among the fundamental phenomena in the individual and social life of humanity, which throughout history has been the source of significant cultural, social, and civilizational transformations. Human beings, in various periods, have left their homelands for reasons such as liberation from oppression and insecurity, the preservation of faith and identity, the attainment of freedom, and the search for more suitable conditions for life. Therefore, migration cannot be regarded merely as the geographical displacement of individuals; rather, it is a multidimensional process linked to economic, social, cultural, legal, security, and identity-related matters, and its effects influence both the society of origin and the host society.

In the logic of the Holy Quran and the Sunnah, migration is a purposeful and value-oriented movement that can provide the ground for the human being's liberation from unfavorable conditions and the beginning of a new stage in his individual and social life. The Holy Quran, while attending to the difficulties of migration and the condition of migrants, calls upon the believers to support them, observe justice, provide security, and preserve their dignity. In this framework, the migrant is not regarded as a helpless human being devoid of social standing; rather, he is a member of the community of faith who must enjoy material and spiritual support, social security, and the possibility of participation in collective life. The Sunnah of the Noble Prophet (peace be upon him) and the conduct (sirah) of the Ahl al-Bayt (peace be upon them) have likewise, by offering practical examples, elucidated the manner of responsible engagement with migrants and the management of issues arising from migration.

The migration of the Noble Prophet (peace be upon him) and the Muslims from Mecca to Medina constitutes a prominent example of the management and organization of migration in Islamic history. In this event, a set of purposeful measures was implemented from the selection of a suitable destination and the creation of social grounds prior to migration, to the provision of security for the migrants, the establishment of the bond of brotherhood between the Muhajirūn and the Ansar, the provision of economic support, and the regulation of social relations. These measures demonstrate that in the Islamic model, engagement with migration is not confined to the stage following the arrival of migrants; rather, it begins from the stage prior to displacement and continues through settlement, the provision of basic needs, the preservation of dignity, the strengthening of identity, and their social participation.

In the contemporary world, the spread of wars, political and social insecurities, poverty, discrimination, economic crises, and environmental problems have compelled millions of human beings to migrate. The increase in the number of migrants and the diversity of the causes and consequences of migration have redoubled the necessity of adopting effective policies and strategies for managing this phenomenon. The absence of proper planning may lead to problems such as homelessness, poverty, social exclusion, identity crisis, exploitation, cultural conflict, and increased vulnerability of migrants. In contrast, the proper management

of migration can, while reducing harms, provide the ground for humane coexistence, the strengthening of social solidarity, and the expansion of justice and security.

Despite the considerable capacity of the teachings of the Quran and the Sunnah in the domain of supporting migrants and regulating their relations with the host society, a significant portion of existing research has focused more on the historical, jurisprudential, or spiritual dimensions of migration and has less frequently undertaken the rereading and organization of these teachings in the form of coherent managerial strategies. Furthermore, in many studies, antecedent measures, economic and social supports, the safeguarding of migrants' dignity, and the requirements of their organization have not been examined as an independent strategic system. Therefore, a systematic rereading of the verses of the Holy Quran and authentic traditions with the aim of identifying Islamic strategies in confronting the challenges of migrants possesses scholarly and practical necessity.

On this basis, the present study, employing a qualitative approach and drawing upon the method of content analysis of the verses and traditions, seeks to answer the following question: What strategies have the Holy Quran and the Sunnah offered for managing challenges and organizing migrants? This study endeavors, while identifying the most significant challenges confronting migrants, to examine and elucidate the solutions derived from religious texts across axes such as prior planning and prudence, the provision of security, economic and livelihood support, the strengthening of social solidarity, the preservation of migrants dignity and identity, and the provision of the ground for their participation in society.

Method

In this regard, the present study was conducted with a qualitative approach and a descriptive-analytical method; the data were collected through library-based means and were extracted and analyzed through qualitative content analysis of the verses of the Holy Quran, the traditions, and the conduct (sirah) of the Noble Prophet and the Ahl al-Bayt (peace be upon them).

Results

The findings indicate that Islamic teachings regard the management of migration as a multistage process grounded in prudence, foresight, and prior planning. Within this framework, the organization of migrants is realized through the provision of economic and livelihood needs, the facilitation of employment and settlement, the strengthening of social solidarity, the observance of justice, the safeguarding of human dignity, and the preservation of cultural identity. Furthermore, the principle of faith-based brotherhood (ukhuwwati imani) constitutes the foundation for designing an efficient supportive system in Islamic society.

Conclusion

The findings of the research indicate that the Quran and the Sunnah present a coherent model multidimensional, comprehensive, and integrative for managing the challenges of migration and organizing migrants; a model that, instead of passive approaches, rests upon

systematic agency and individual and social responsibility. Based on the analysis of the findings, the objective of the research namely, the elucidation of the most significant revealed strategies for managing migration has been realized, and its achievements may be formulated across five principal axes:

1. **Psychological and ethical management of the migrant:** The Islamic model, by strengthening internal components including active patience (sabri faal) for curbing emotional reactions, piety (taqwa) as a regulator of behavior, and conscious trust in God (tawakkul) for managing future anxieties provides the ground for the migrant's psychological and ethical resilience.
2. **The institutional and structural model of organization:** The Islamic support system elevates the organization of migrants beyond the level of individual compassion and transforms it into a faith-based commitment and collective responsibility. In this model, the bond of brotherhood (aqdi ukhuwwat) and social solidarity provide the ground for the sustainable integration of migrants and the prevention of marginalization and social exclusion.
3. **The strategy of economic empowerment:** The findings indicate that the economic approach of Islam, instead of perpetuating dependency, emphasizes the livelihood independence of migrants. In this framework, honorable work, the pursuit of lawful sustenance, and the creation of productive opportunities transform the migrant into a self-reliant agent in the process of production and the economy of the host society.
4. **The safeguarding of human dignity and inclusive justice:** The inherent dignity of the human being, independent of racial, linguistic, and geographical affiliations, is placed as the foundation for the organization of social and legal relations. Accordingly, any instrumentalist outlook, structural discrimination, and identity-based humiliation of migrants is incompatible with the principles of this model, and justice-orientation must be placed as the basis of policymaking and supportive measures.
5. **Rationality and prior prudence:** The management of migration is a forward-looking process grounded in the assessment of conditions and consequences. The success of this process depends upon the avoidance of hasty decisions, the weighing of short-term and long-term consequences, the anticipation of needs, and the preparation of the necessary instruments and mechanisms prior to action.

Overall, the results of the research indicate that migration in the Islamic system is not an unmanageable phenomenon; rather, through the linkage of prior prudence, economic empowerment, institutional solidarity, the observance of human dignity, and justice-orientation, it can be transformed into a steerable and transformative process. Therefore, the extracted model possesses the capacity to be employed as a theoretical and practical framework for confronting the challenges of migration and for policymaking in the domain of organizing migrants.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی
شاپا الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰
https://api.lu.ac.ir/
دانشگاه لرستان

راهبردهای قرآن و سنت در مدیریت چالش‌ها و سامان‌دهی مهاجران

گیتی گودرزی[۱]، یداله ملکی[۲] ✉

۱. گروه علوم قرآن و حدیث، واحد خرم‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم‌آباد، ایران. رایانامه: goodarzi@iau.ir
۲. نویسنده مسئول، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد خرم‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، خرم‌آباد، ایران. رایانامه: yadollahmaleki36@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی،

تاریخچه مقاله:
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۹
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۱۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۱۸
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

کلیدواژه‌ها:
هجرت،
سامان‌دهی مهاجران،
کرامت انسانی،
قرآن و سنت

چکیده

هدف: هجرت پدیده‌ای اثرگذار در حیات فردی و اجتماعی انسان است که با وجود برخورداری از ظرفیت‌های تحول‌آفرین، مهاجران را با چالش‌ها و آسیب‌های متعددی در زمینه‌های معیشتی، حقوقی، فرهنگی و هویتی مواجه می‌سازد؛ ازاین‌رو، سامان‌دهی این پدیده نیازمند بهره‌گیری از آموزه‌های وحیانی است. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که قرآن کریم و سنت چه راهبردهایی برای مدیریت چالش‌ها و سامان‌دهی مهاجران ارائه داده‌اند و با هدف تبیین این الگوهای مدیریتی و حمایتی انجام شده است.

روش پژوهش: در همین راستا، این پژوهش با رویکردی کیفی و به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری و از طریق تحلیل محتوای کیفی آیات قرآن کریم، روایات و سیره پیامبر اکرم و اهل‌بیت(ع) استخراج و تحلیل شده‌اند.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که آموزه‌های اسلامی، مدیریت هجرت را فرایندی چندمرحله‌ای مبتنی بر تدبیر، آینده‌نگری و برنامه‌ریزی پیشینی می‌دانند. در این چارچوب، سامان‌دهی مهاجران از طریق تأمین نیازهای اقتصادی و معیشتی، تسهیل اشتغال و اسکان، تقویت همبستگی اجتماعی، رعایت عدالت، صیانت از کرامت انسانی و حفظ هویت فرهنگی تحقق می‌یابد. همچنین اصل اخوت ایمانی، مبنای طراحی نظام حمایتی کارآمد در جامعه اسلامی است.

نتیجه‌گیری: نتیجه پژوهش بیانگر آن است که راهبردهای استخراج‌شده از قرآن و سنت، ضمن مهار پیامدهای منفی مهاجرت، بستر ادغام عادلانه مهاجران و حفظ انسجام پایدار امت اسلامی را فراهم می‌سازد.

استناد: گودرزی، گیتی و ملکی، یداله. (۱۴۰۵). راهبردهای قرآن و سنت در مدیریت چالش‌ها و سامان‌دهی مهاجران. *پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (۹) ۵، ۲۳-۱. https://doi.org/10.22034/api.2026.2110978.2041

ناشر: دانشگاه لرستان.

© نویسندگان.

DOI: https://doi.org/10.22034/api.2026.2110978.2041

مقدمه

هجرت ازجمله پدیده‌های بنیادین در حیات فردی و اجتماعی بشر است که در طول تاریخ، منشأ تحولات مهم فرهنگی، اجتماعی و تمدنی بوده است. انسان‌ها در دوره‌های گوناگون، به دلایلی همچون رهایی از ستم و ناامنی، حفظ ایمان و هویت، دستیابی به آزادی و جست‌وجوی شرایط مناسب‌تر برای زندگی، سرزمین خود را ترک کرده‌اند. ازاین‌رو، مهاجرت را نمی‌توان صرفاً جابه‌جایی جغرافیایی افراد دانست؛ بلکه فرایندی چندبعدی است که با مسائل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، حقوقی، امنیتی و هویتی پیوند دارد و آثار آن، هم جامعه مبدأ و هم جامعه مقصد را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

در منطق قرآن کریم و سنت، هجرت حرکتی هدفمند و ارزش‌محور است که می‌تواند زمینه رهایی انسان از شرایط نامطلوب و آغاز مرحله‌ای تازه در زندگی فردی و اجتماعی او را فراهم سازد. قرآن کریم، ضمن توجه به دشواری‌های هجرت و وضعیت مهاجران، مؤمنان را به حمایت از آنان، رعایت عدالت، تأمین امنیت و حفظ کرامت ایشان فرا می‌خواند. در این چارچوب، مهاجر انسانی بی‌پناه و فاقد جایگاه اجتماعی تلقی نمی‌شود؛ بلکه عضوی از جامعه ایمانی است که باید از حمایت‌های مادی و معنوی، امنیت اجتماعی و امکان مشارکت در حیات جمعی برخوردار باشد. سنت پیامبر اکرم (ص) و سیره اهل‌بیت (ع) نیز با ارائه نمونه‌های عملی، چگونگی مواجهه مسئولانه با مهاجران و تدبیر مسائل ناشی از مهاجرت را تبیین کرده است.

هجرت پیامبر اکرم (ص) و مسلمانان از مکه به مدینه، نمونه‌ای برجسته از مدیریت و سامان‌دهی مهاجرت در تاریخ اسلام به شمار می‌رود. در این واقعه، مجموعه‌ای از اقدامات هدفمند، از انتخاب مقصد مناسب و ایجاد زمینه‌های اجتماعی پیش از هجرت تا تأمین امنیت مهاجران، ایجاد پیوند اخوت میان مهاجران و انصار، فراهم‌سازی حمایت‌های اقتصادی و تنظیم روابط اجتماعی، به اجرا درآمد. این اقدامات نشان می‌دهد که در الگوی اسلامی، مواجهه با مهاجرت به مرحله پس از ورود مهاجران محدود نمی‌شود؛ بلکه از مرحله پیش از جابه‌جایی آغاز می‌گردد و تا اسکان، تأمین نیازهای اساسی، حفظ کرامت، تقویت هویت و مشارکت اجتماعی آنان استمرار می‌یابد.

در جهان معاصر، گسترش جنگ‌ها، ناامنی‌های سیاسی و اجتماعی، فقر، تبعیض، بحران‌های اقتصادی و مشکلات زیست‌محیطی، میلیون‌ها انسان را به مهاجرت واداشته است. افزایش شمار مهاجران و تنوع علل و پیامدهای مهاجرت، ضرورت اتخاذ سیاست‌ها و راهبردهای مؤثر برای مدیریت این پدیده را دوچندان کرده است. نبود برنامه‌ریزی مناسب ممکن است به بروز مشکلاتی مانند بی‌خانمانی، فقر، طرد اجتماعی، بحران هویت، بهره‌کشی، تعارض فرهنگی و افزایش آسیب‌پذیری مهاجران بینجامد. در مقابل، مدیریت صحیح مهاجرت می‌تواند ضمن کاهش آسیب‌ها، زمینه همزیستی انسانی، تقویت همبستگی اجتماعی و گسترش عدالت و امنیت را فراهم آورد. در ایران، رشد بی‌رویه جمعیت و توزیع ناموزون آن در سطح ملی، به‌ویژه به دلیل مهاجرتهای گسترده روستا–شهری، به معضلی جدی تبدیل شده است. (بهی، موسوی و راشدزاده، ۱۴۰۴: ۱).

با وجود ظرفیت قابل‌توجه آموزه‌های قرآن و سنت در زمینه حمایت از مهاجران و تنظیم روابط آنان با جامعه میزبان، بخش مهمی از پژوهش‌های موجود بیشتر بر ابعاد تاریخی، فقهی یا معنوی هجرت تمرکز کرده‌اند و کمتر به بازخوانی و تنظیم این آموزه‌ها در قالب راهبردهای مدیریتی منسجم پرداخته‌اند. همچنین، در بسیاری از مطالعات، تدابیر پیشینی، حمایت‌های اقتصادی و اجتماعی، صیانت از کرامت مهاجران و الزامات سامان‌دهی آنان به‌صورت یک منظومه راهبردی مستقل بررسی نشده است. ازاین‌رو، بازخوانی نظام‌مند آیات قرآن کریم و روایات معتبر با هدف شناسایی راهبردهای اسلامی در مواجهه با چالش‌های مهاجران، ضرورتی علمی و کاربردی دارد.

بر این اساس، پژوهش حاضر با رویکردی کیفی و با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای آیات و روایات، درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است که: قرآن کریم و سنت چه راهبردهایی را برای مدیریت چالش‌ها و سامان‌دهی مهاجران ارائه کرده‌اند؟ این پژوهش می‌کوشد ضمن شناسایی مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی مهاجران، راهکارهای مستخرج از متون دینی را در محورهایی همچون برنامه‌ریزی و تدبیر پیشینی، تأمین امنیت، حمایت اقتصادی و معیشتی، تقویت همبستگی اجتماعی، حفظ کرامت و هویت مهاجران و فراهم‌سازی زمینه مشارکت آنان در جامعه بررسی و تبیین کند.

پیشینه پژوهش

بررسی ادبیات علمی و پیشینه پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه هجرت نشان می‌دهد که این موضوع غالباً از سه منظر عمده بررسی شده است:

نخست، مطالعات با رویکرد فقهی و حقوقی؛ آثاری همچون کتاب«*هجرت و مهاجرت در فقه اهل‌بیت (ع)* (حسینی ترکستانی، ۱۴۰۲) عمدتاً به تبیین احکام تکلیفی و وضعی مهاجرت، احکام دارالاسلام و دارالکفر و وظایف مکلفان در فرض تعارض احکام پرداخته‌اند، اما مدل مدیریتی و سیاست‌گذاری حمایتی ارائه نکرده‌اند.

دوم، مطالعات با رویکرد مفهومی، قرآنی و انگیزشی؛ کتب و رسالاتی مانند *هجرت در قرآن* (هاشمی، ۱۳۹۸)، پایان‌نامه *هجرت در قرآن و سنت* (جندقیان، ۱۳۸۹) و *مفهوم هجرت از منظر قرآن و عترت* (عادلی، ۱۳۸۳) به مفهوم‌شناسی واژگان، تبیین زمینه‌ها، انواع هجرت و جایگاه ایمانی آن در تاریخ انبیا و سیره نبوی بسنده نموده و پدیده هجرت را عمدتاً از منظر نظری و فلسفی تحلیل کرده‌اند.

سوم، مطالعات آسیب‌شناختی و هویتی؛ مقالاتی نظیر *آسیب‌های هجرت از منظر قرآن و حدیث* (حمیدی، ۱۴۰۲) و کتاب ترجمه‌شده *مهاجرت و هویت: آشفتگی، درمان و تحول* (اختر، ۱۴۰۲) چالش‌ها، تعارض‌های فرهنگی و پیامدهای روانی-اجتماعی ناشی از دوری از موطن را تبیین نموده‌اند؛ با این حال، این دسته از آثار در مرحله توصیف آسیب‌ها و چالش‌ها متوقف مانده و وارد ساحت طراحی راهبردهای مواجهه و سامان‌دهی بر پایه منابع وحیانی نشده‌اند.

نوآوری و تمایز پژوهش حاضر (شکاف پژوهشی)

با وجود پژوهش‌های پیش‌گفته، خلأ یک مطالعه نظام‌مند که بتواند آموزه‌های قرآن و سنت را از ساحت توصیف نظری و احصای آسیب‌ها فراتر برده و به بسته راهبردی و الگوی مدیریتی تبدیل کند، آشکار است. تمایز اساسی مقاله حاضر با مطالعات پیشین در موارد زیر است:

۱) تأکید بر تدبیر و آینده‌نگری پیشینی: نگریستن به هجرت نه به‌مثابه یک واکنش انفعالی و ناگزیر، بلکه به‌صورت فرایندی نیازمند آمادگی، ریسک‌سنجی و برنامه‌ریزی پیشینی بر اساس سیره پیامبر اکرم (ص) و اولیای الهی.

۲) ارائه الگوی چندبُعدی سامان‌دهی: ترکیب هم‌زمان تدابیر حمایتی و معیشتی (ابعاد سخت‌افزاری) با تدابیر صیانت از کرامت انسانی، عدالت حقوقی و هویت دینی مهاجران (ابعاد نرم‌افزاری).

بنابراین، مقاله حاضر با روش توصیفی ـ تحلیلی و با محوریت مدیریت چالش‌ها و سامان‌دهی مهاجران، درصدد پرکردن این خلأ مفهومی-کاربردی در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و مدیریت اجتماعی است.

مبانی نظری و چارچوب مفهومی

تحلیل و استخراج راهبردهای قرآن و سنت در سامان‌دهی و مدیریت چالش‌های مهاجران، نیازمند وضوح‌بخشی به مفاهیم بنیادین و تبیین انگاره‌های نظری حاکم بر این پدیده در هندسه معرفتی اسلام است. در این بخش، پس از مفهوم‌شناسی هجرت، به تبیین پیوند هجرت با سنت ابتلاء، تکامل انسانی و سنت تحول فردی و اجتماعی پرداخته می‌شود.

مفهوم‌شناسی و ماهیت هجرت در اندیشه اسلامی

واژه هجرت از ریشه هَجَرَ در لغت به معنای بریدن، ترک‌کردن و دورشدن از چیزی یا کسی است و دوری‌گزینی‌های بدنی، زبانی یا قلبی را در بر می‌گیرد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ۸۳۳). همچنین، مادّه هجر ناظر به گسستن از امری است که مسبوق به نوعی ارتباط یا پیوند پیشین بوده و ازاین‌رو، از ترکِ مطلق و بی‌ارتباط متمایز است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱۱، ۲۴۰).

کاربرد قرآنی مشتقات این مادّه، طیفی از سطوح دوری‌گزینی را به تصویر می‌کشد:

۱. دوری‌گزینی بدنی: نظیر «وَ اهْجُرُوهُنَّ فِی الْمَضاجِعِ» (نساء: ۳۴) به معنای کناره‌گیری در بستر و خوابگاه؛
۲. گسست زبانی و قلبی (اعراض مفهومی): مانند «إِنَّ قَوْمِی اتَّخَذُوا هذَا الْقُرْآنَ مَهْجُوراً» (فرقان: ۳۰) دال بر رهاکردن و مهجور نهادن قرآن؛
۳. دوری‌گزینی جامع (بدنی، رفتاری و قلبی): نظیر «وَ اهْجُرْهُمْ هَجْراً جَمِیلاً» (مزمل: ۱۰) به معنای فاصله‌گیری مداراگرایانه و شایسته از مشرکان و بدخواهان.

بر این اساس، تنوّع کاربردهای قرآنی مادّه «هجر» نشان می‌دهد که گفتمان وحی از این ریشه لغوی برای بازنمایی انواع گسست و فاصله‌گیری از وضعیت نامطلوب در سطوح مختلف وجودی (فردی، زبانی، رفتاری و اجتماعی) بهره برده است؛ بستری مفهومی که زمینه‌ساز تکوین معنای اصطلاحی و منظومه‌ای هجرت در قرآن و سنّت به شمار می‌آید.

در اصطلاح شرع و متون اسلامی، هجرت حرکتی آگاهانه، ارزش‌مدار و غایت‌مند است. در تعاریف اولیه فقهی، این واژه غالباً به ترک دارالکفر به سوی دارالاسلام تعبیر شده است که ناظر به بُعد جغرافیایی و کارکرد بنیادین آن در تأسیس جامعه نبوی در صدر اسلام است (دهخدا، ۱۳۷۳). با این حال، در تحلیل جامع متفکران اسلامی، هجرت به جابه‌جاییِ صرفِ مکانی محدود نمی‌شود؛ بلکه حرکتی است که برای حفظ دین آغاز شده و دربردارنده دو بُعد به‌هم‌پیوسته هجرت بیرونی (ترک موطن جغرافیایی برای رهایی از ستم و حفظ ایمان) و هجرت درونی (گسست از گناه، رذایل و دلبستگی‌های بازدارنده کمال) است؛ به‌گونه‌ای که تحقق آرمانی آن در تعامل هم‌زمان این دو ساحت معنا می‌یابد (مطهری، ۱۳۹۲، ۱۵۴).

کاربرد اصطلاحی هجرت در قرآن کریم نیز بر همین دوگانه پیوسته دلالت دارد:

نخست، هجرت آفاقی برای صیانت از دین در برابر ستم و استضعاف، نظیر:

«وَ الَّذینَ هاجَرُوا فِی اللَّهِ مِنْ بَعْدِ ما ظُلِمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِی الدُّنْیا حَسَنَةً وَ لَأَجْرُ الْآخِرَةِ أَکْبَرُ لَوْ کانُوا یَعْلَمُونَ» (نحل: ۴۱)

آن‌ها که پس از ستم‌دیدن در راه خدا، هجرت کردند، در این دنیا جایگاه (و مقام) خوبی به آن‌ها می‌دهیم و پاداش آخرت، از آن هم بزرگ‌تر است اگر می‌دانستند؛

و دوم، هجرت انفسی در قالب گسست از فتنه‌ها و آزمون‌های سخت شرک‌آلود و بازگشت آگاهانه به مسیر حق، مانند:

«ثُمَّ إِنَّ رَبَّکَ لِلَّذینَ هاجَرُوا مِنْ بَعْدِ ما فُتِنُوا ثُمَّ جاهَدُوا وَ صَبَرُوا إِنَّ رَبَّکَ مِنْ بَعْدِها لَغَفُورٌ رَحیمٌ» (نحل: ۱۱۰)

امّا پروردگار تو نسبت به کسانی که بعد از فریب‌خوردن (و شکنجه‌دیدن، به ایمان بازگشتند و) هجرت کردند سپس جهاد نمودند و در راه خدا استقامت ورزیدند، پروردگارت بعد از انجام این کارها، بخشنده و مهربان است.

ازاین‌رو، هجرت در گفتمان وحیانی، پدیده‌ای چندبُعدی، معنامحور و تلفیقی از رهایی مکانی و تعالی ایمانی به‌شمار می‌آید.

پیوند هجرت با سنت ابتلاء و کمال انسانی

در منظومه فکری اسلام، هجرت پیوندی وثیق با مفاهیمی چون ایمان، ابتلاء الهی و کمال انسانی دارد. ایمان در قرآن کریم صرفاً یک باور ذهنی و ایستا نیست، بلکه حقیقتی پویا و آزمون‌پذیر است که در میدان عمل محک می‌خورد:

«أَ حَسِبَ النَّاسُ أَنْ یُتْرَکُوا أَنْ یَقُولُوا آمَنَّا وَ هُمْ لا یُفْتَنُونَ» (عنکبوت: ۲)

آیا مردم گمان کردند همین که بگویند: «ایمان آوردیم»، به حال خود رها می‌شوند و آزمایش نخواهند شد؟!

هجرت از مهم‌ترین صحنه‌های این آزمون به شمار می‌آید؛ زیرا مستلزم ترک تعلقات، پذیرش دشواری‌ها و ترجیح رضایت الهی بر منافع فردی است. بر این اساس، هجرت در چارچوب نظام ابتلاء الهی معنا می‌یابد؛ فرایندی تکاملی که انسان را از سکون، عادات بازدارنده و وابستگی‌های روزمره جدا ساخته و ظرفیت‌های پنهان وجودی او را در مسیر رشد، پختگی و تقرب الهی شکوفا می‌سازد.

هجرت به‌مثابه پیش‌ران تحول و تغییر فردی و اجتماعی

از منظر نظری، هجرت یکی از سازوکارهای بنیادین در تحقق سنت تحول و پویایی در حیات انسانی است. بر اساس بینش قرآنی، دگرگونی در سرنوشت جوامع منوط به تغییرات آگاهانه درونی و انفسی است:

«إِنَّ اللَّهَ لا يُغَيِّرُ ما بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا ما بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد: ۱۱)

خداوند سرنوشت هیچ قوم (و ملّتی) را تغییر نمی‌دهد مگر آنکه آنان آنچه را در خودشان است تغییر دهند.

هجرت مصداق عینی این تغییر ارادی است؛ بدین معنا که هجرت در اندیشه اسلامی واکنشی صرفاً منفعلانه و ناگزیر به شرایط نامساعد زیستی نیست، بلکه کنشی فعال، آگاهانه و آینده‌ساز است.

در سطح فردی، هجرت زمینه خروج از ایستایی و گسستن از پیوندهای مغایر با تعالی را رقم می‌زند و در سطح اجتماعی، بستر شکل‌گیری روابط تازه، ساختارهای نوپدید و نظامات اجتماعی پیشرو را فراهم می‌آورد. ازاین‌رو، پدیده هجرت به دلیل ماهیت تحول‌آفرین و پیامدهای گسترده زیستی، فرهنگی و اقتصادی‌اش، نیازمند نظام تدبیر، سامان‌دهی نهادی و راهبردهای سیاستی منسجم است تا بتواند ظرفیت‌های استکمالی خود را به بار بنشاند و چالش‌های ناشی از زیست در جامعه مقصد را مهار کند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با رویکردی کیفی و در چارچوب تفسیری انجام شده و منطق حاکم بر آن، تحلیلی ـ استنباطی است. با توجه به ماهیت موضوع، داده‌های پژوهش از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و بررسی اسناد و متون اصیل دینی گردآوری شده و تحلیل آن‌ها با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی صورت گرفته است.

قلمرو مطالعاتی پژوهش را آیات قرآن کریم و روایات مرتبط با هجرت، وضعیت مهاجران، حمایت از آنان، مدیریت چالش‌ها، عدالت، کرامت انسانی، مسائل اقتصادی و سامان‌دهی اجتماعی مهاجران تشکیل می‌دهد. داده‌ها به‌صورت هدفمند و بر اساس میزان ارتباط مستقیم یا مفهومی با مسئله پژوهش انتخاب شده‌اند. در این فرایند، آیات مرتبط از قرآن کریم استخراج و با مراجعه به تفاسیر معتبر تحلیل شده‌اند. همچنین روایات مرتبط از منابع حدیثی معتبر و متناسب با مبانی پژوهش و نیز آثار ناظر به سیره پیامبر اکرم (ص) و اهل‌بیت معصوم ایشان (ع) گردآوری و بررسی شده‌اند. مراد از سنت در این پژوهش، سنت معتبر منقول از پیامبر اکرم (ص) و اهل‌بیت (ع) است.

ابزار گردآوری داده‌ها، اسناد و منابع کتابخانه‌ای شامل قرآن کریم، تفاسیر معتبر، منابع حدیثی، آثار مربوط به سیره و تاریخ اسلام است. داده‌های گردآوری‌شده از طریق فیش‌برداری علمی و تحلیل اسنادی سامان‌دهی شده‌اند. در مرحله تحلیل، ابتدا مضامین و گزاره‌های مرتبط با چالش‌های مهاجران و راهکارهای مواجهه با آن‌ها شناسایی و کدگذاری اولیه شدند. سپس، داده‌های کدگذاری‌شده با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی، در مقوله‌های اصلی و فرعی طبقه‌بندی گشتند. این فرایندِ نظام‌مند، منجر به استخراج و صورت‌بندی نهایی مؤلفه‌های راهبردی مدیریت هجرت مشتمل بر ابعاد روان‌شناختی، ساختاری، اقتصادی، حقوقی و عقلانی–تدبیری گردید تا الگوهای حاکم بر مدیریت هجرت در متون دینی به‌دقت تبیین و ارائه شوند.

برای تعمیق تحلیل‌ها، شواهد تاریخی مربوط به هجرت، از جمله نمونه‌های مندرج در قرآن و سیره نبوی، صرفاً به‌عنوان شواهد تبیینی و پشتیبان به‌کار رفته‌اند و پژوهش حاضر بر تحلیل تاریخی مستقل استوار نیست. این پژوهش فاقد تحلیل آماری و روش کمی است و یافته‌های آن با رویکردی کیفی، تحلیلی و استنباطی، در قالب تبیین راهبردهای قرآن و سنت در مدیریت چالش‌ها و سامان‌دهی مهاجران ارائه می‌شود.

یافته‌ها و تحلیل: راهبردهای قرآن و سنت در مدیریت چالش‌های مهاجرت

تحلیل چالش‌های اصلی مهاجران هنگامی معنا پیدا می‌کند که با نگاهی وحی‌محور، راهکارهای عملی و بنیادین برای کاهش آسیب‌ها و مدیریت دشواری‌های هجرت نیز بررسی شود. آموزه‌های قرآن و سنت نه‌تنها در تبیین چرایی هجرت و آثار آن نقش دارند، بلکه در ارائه الگویی جامع برای مواجهه با پیامدهای اقتصادی، اجتماعی، هویتی و حقوقی نیز راه‌گشا هستند. در این منظر، مهاجرت فارغ از یک جابه‌جایی مکانیِ ساده، مرحله‌ای از تحول ایمانی و اجتماعی انسان است که نیازمند هدایت الهی، تدبیر جمعی و حمایت نهادی است.

بر همین اساس، این بخش با رویکردی کاربردی و قرآنی به تبیین سازوکارهای وحیانی در کاهش آسیب‌ها و سامان‌دهی وضعیت مهاجران می‌پردازد. راهکارهای ارائه‌شده، متناسب با ابعاد مختلف چالش‌های پیش‌گفته، در پنج محور کلی سامان یافته‌اند که در ادامه به تفصیل بررسی می‌شوند.

راهبردهای اسلامی در مدیریت دشواری‌های هجرت

هجرت، افزون بر جایگاه معنوی و ایمانی، فرایندی پیچیده و چندوجهی است که با فشارهای روانی، اختلال در پیوندهای اجتماعی و بی‌ثباتی‌های اقتصادی و معیشتی همراه می‌شود. جدا شدن از محیط آشنا، تضعیف شبکه‌های حمایتی پیشین، مواجهه با هنجارها و ساختارهای ناآشنا و نگرانی نسبت به آینده می‌تواند تعادل روانی مهاجر و مسیر سازگاری و پیوند او با جامعه مقصد را با چالش روبه‌رو کند. ازاین‌رو، آموزه‌های اسلامی هجرت را کنشی رهاشده و صرفاً مبتنی بر فضیلت فردی تلقی نکرده‌اند، بلکه برای مواجهه با دشواری‌های آن مجموعه‌ای از راهبردهای درونی و اجتماعی ارائه می‌دهند که در حفظ ثبات روانی، اخلاقی و اجتماعی مهاجر نقش دارند.

در این میان، یکی از بنیادی‌ترین راهبردها، صبر است؛ اما صبری که در منطق قرآنی، به‌معنای تحمل منفعلانه یا پذیرش ناگزیر رنج‌ها نیست، بلکه نوعی ایستادگی آگاهانه، هدفمند و کنترل‌شده در مسیر درست به شمار می‌آید. صبر، به مهاجر امکان می‌دهد در شرایط فشار، از واکنش‌های هیجانی، تصمیم‌های شتاب‌زده و رفتارهای پرهزینه اجتماعی پرهیز کند و کنش خود را بر مبنای عقلانیت و مصلحت سامان دهد.

قرآن کریم صبر را نه به‌مثابه تحمل منفعلانه، بلکه شرط امکان کنش عقلانی و غیرهیجانی در موقعیت‌های تنش‌زا معرفی می‌کند؛ کنشی که به‌جای تشدید تعارض، به مدیریت آن و کاهش هزینه‌های اجتماعی می‌انجامد:

«وَ لا تَسْتَوِی الْحَسَنَةُ وَ لاَ السَّیِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتی هِیَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذی بَیْنَکَ وَ بَیْنَهُ عَداوَةٌ کَأَنَّهُ وَلِیٌّ حَمیمٌ» (فصلت: ۳۴)

نیکی و بدی یکسان نیستند؛ بدی را با آنچه نیکوتر است دفع کن، آنگاه کسی که میان تو و او دشمنی است، گویی دوستی صمیمی می شود.

«وَ ما یُلَقَّاها إِلاَّ الَّذینَ صَبَرُوا وَ ما یُلَقَّاها إِلاَّ ذُو حَظٍّ عَظیمٍ» (فصلت: ۳۵)

و به این شیوه دست نمی یابند مگر کسانی که صبر ورزیده اند، و جز صاحبان بهره ای بزرگ، آن را دریافت نمی کنند.

آیه نخست راهبردی فعال و سنجیده برای مواجهه با خصومت ارائه می‌دهد که مستلزم مهار واکنش‌های هیجانی و پرهیز از مقابله شتاب‌زده است. آیه دوم تصریح می‌کند که تحقق این راهبرد تنها از عهده کسانی برمی‌آید که واجد صبرند؛ صبری که نشانه بلوغ اخلاقی، خودمهارگری و ظرفیت عقلانی بالاست. از این رو، صبر در این موضع، شرط امکان کنش هدفمند و کم‌هزینه در فضای تعارض اجتماعی به شمار می‌آید.

در روایات نیز صبر به‌عنوان ستون ایمان و عامل پایداری شخصیت مؤمن معرفی شده است؛ امری که آن را به راهبردی روانی–اخلاقی در مواجهه با فرسایش‌های هجرت تبدیل می‌کند. جایگاه صبر در نسبت با ایمان، در روایات اهل‌بیت (ع) با تعابیری روشن تبیین شده است. امام صادق (ع) در این زمینه می‌فرمایند:

«الصَّبْرُ مِنَ الْإِیمَانِ بِمَنْزِلَةِ الرَّأْسِ مِنَ الْجَسَدِ، فَإِذَا ذَهَبَ الرَّأْسُ ذَهَبَ الْجَسَدُ، کَذَلِکَ إِذَا ذَهَبَ الصَّبْرُ ذَهَبَ الْإِیمَانُ.» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ۸۹)

صبر نسبت به ایمان، همانند سر نسبت به پیکر است؛ همان‌گونه که با از میان رفتن سر، بدن از بین می‌رود، با از میان رفتن صبر نیز ایمان از میان می‌رود.

این روایت نشان می‌دهد که صبر، شرط قوام و پایداری ایمان در میدان عمل است و بدون آن، ایمان در برابر فشارهای روانی و اجتماعی توان ایستادگی نخواهد داشت.

در کنار صبر، تقوا به‌عنوان معیاری هنجاری برای تنظیم رفتار مهاجر نقش‌آفرینی می‌کند. تقوا در آموزه‌های اسلامی، صرفاً یک فضیلت فردی نیست، بلکه سازوکاری جهت‌دهنده به تصمیم‌ها و کنش‌ها در موقعیت‌های پیچیده و مبهم است. مهاجر در جامعه مقصد، گاه با فشارهای اقتصادی، تبعیض‌های اجتماعی یا وضعیت‌های اخلاقی دشوار مواجه می‌شود و تقوا، او را از لغزش‌های تدریجی، سازش‌های ناصواب و واکنش‌های افراطی بازمی‌دارد. قرآن کریم این کارکرد راهبردی را چنین تبیین می‌کند:

«وَ مَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً وَ يَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لا يَحْتَسِب» (طلاق: ۲-۳)

و هر کس تقوای الهی پیشه کند، خداوند راه برون‌رفتی برای او فراهم می‌سازد و او را از جایی که گمان ندارد روزی می‌دهد.

این آیه، تقوا را به‌مثابه نیرویی فعال و جهت‌دهنده معرفی می‌کند که در شرایط بن‌بست، نااطمینانی و فشارهای ساختاری، امکان تشخیص مسیرهای درست و برون‌رفت اخلاق‌محور از بحران را برای فرد فراهم می‌سازد. بر این اساس، تقوا در تجربه مهاجرت، صرفاً پشتوانه‌ای معنوی نیست، بلکه به‌عنوان عاملی تنظیم‌گر، رفتار و تصمیم‌های مهاجر را در مواجهه‌ای واقع‌بینانه و مسئولانه با چالش‌های گوناگون، به‌ویژه در عرصه‌های اقتصادی و اجتماعی جامعه مقصد، سامان می‌دهد.

در همین افق تحلیلی، امیرالمؤمنین امام علی (ع) در بیانی موجز، تقوا را عاملی نجات‌بخش و زمینه‌ساز کامیابی در میدان کنش معرفی می‌کنند:

«أُوصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ، فَإِنَّ التَّقْوَى أَفْضَلُ كَنْزٍ، وَ أَحْرَزُ حِرْزٍ، وَ أَعَزُّ عِزٍّ، فِيهَا نَجَاةُ كُلِّ هَارِبٍ، وَ دَرَكُ كُلِّ طَالِبٍ، وَ ظَفَرُ كُلِّ غَالِبٍ.» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ۶۸۴)

شما را به تقوای الهی سفارش می‌کنم؛ زیرا تقوا برترین گنج، استوارترین پناه و گرامی‌ترین عزّت است. در تقوا، نجات هر گریزان، دستیابی هر جویا و پیروزی هر غالب نهفته است.

بر پایه این روایت، تقوا کارکردی صرفاً درونی یا عبادی ندارد، بلکه به‌مثابه سرمایه‌ای راهبردی، امکان عبور ایمن از موقعیت‌های بحرانی، جهت‌دهی واقع‌بینانه به کنش‌ها و دستیابی به کامیابی در شرایط پیچیده اجتماعی را فراهم می‌سازد؛ کارکردی که در تجربه مهاجرت، اهمیتی دوچندان می‌یابد.

راهبرد دیگر، توکل است که در منطق اسلامی هرگز به‌معنای کناره‌گیری از مسئولیت یا تعطیلی عقلانیت عملی نیست، بلکه ناظر به پیوند تلاش آگاهانه انسان با اعتماد به تدبیر الهی است و مهاجر را در مواجهه با ابهام نسبت به آینده و بی‌ثباتی شرایط، از فروغلتیدن در اضطراب مزمن یا ناامیدی بازمی‌دارد.

قرآن کریم در این‌باره تصریح می‌کند:

«فَإِذا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» (آل عمران: ۱۵۹)

پس هنگامی که تصمیم گرفتی، بر خدا توکل کن؛ بی‌گمان خداوند توکل‌کنندگان را دوست می‌دارد.

بر اساس این آیه، توکل پس از عزم و تصمیم آگاهانه معنا می‌یابد؛ یعنی فرد مؤمن نخست راه خود را برمی‌گزیند و سپس در همان مسیر، کار را به خدا می‌سپارد. ازاین‌رو، توکل نه کنار گذاشتن مسئولیت، بلکه پشتوانه‌ای ایمانی برای ثبات قدم و اطمینان، به‌ویژه در تجربه مهاجرت، به شمار می‌آید.

همین معنا در روایات نیز با بیانی راهبردی مورد تأکید قرار گرفته است. امیرالمؤمنین علی (ع) می‌فرمایند:

«مَنْ وَثِقَ بِاللَّهِ آوَاهُ السُّرُورَ، وَ مَنْ تَوَكَّلَ عَلَيْهِ كَفَاهُ الْأُمُورَ.» (شعیری، بی تا، ۱۱۷)

هر کس به خدا اعتماد کند، خداوند او را در پناه آرامش قرار می‌دهد؛ و هر کس بر او توکل کند، خداوند امور او را کفایت می‌کند.

این روایت نشان می‌دهد که ثمره توکل، آرامش درونی و کفایت الهی در امور است؛ بدین معنا که فرد مؤمن، به‌ویژه مهاجر، در دل عمل و مسئولیت، از نگرانی نسبت به آینده رها می‌شود و مسیر خود را با اطمینان ادامه می‌دهد.

راهبرد دیگر، تعاون است که در آموزه‌های اسلامی ناظر به بُعد اجتماعی مدیریت هجرت بوده و در تقویت همبستگی و همیاری اجتماعی نمود می‌یابد. تجربه هجرت نشان می‌دهد که فقدان حمایت اجتماعی، از عوامل مهم تشدید انزوا و دشواری پذیرش اجتماعی مهاجران در جامعه مقصد است. ازاین‌رو، اسلام با تأکید بر مسئولیت متقابل اعضای جامعه، همیاری را راهی اساسی برای کاهش آسیب‌های هجرت معرفی می‌کند.

قرآن کریم در این باره می‌فرماید:

«وَ تَعاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوى» (مائده: ۲)

و در نیکوکاری و پرهیزگاری با یکدیگر همکاری کنید.

این آیه با پیوند دادن تعاون به برّ و تقوا، همیاری اجتماعی را از یک توصیه صرف اخلاقی فراتر برده و آن را به رفتاری هدفمند و مسئولانه تبدیل می‌کند که می‌تواند در شرایطی چون هجرت، از تشدید انزوا کاسته و زمینه پذیرش و حمایت اجتماعی را فراهم سازد.

در تبیین کارکرد همیاری اجتماعی و نقش آن در مواجهه با رنج‌ها و آسیب‌های فردی، امام صادق (ع) جامعه مؤمنان را به پیکره‌ای واحد تشبیه می‌کنند:

«الْمُؤْمِنُونَ فِی تَبَارِّهِمْ وَ تَرَاحُمِهِمْ وَ تَعَاطُفِهِمْ كَمَثَلِ الْجَسَدِ إِذَا اشْتَكَى تَدَاعَى لَهُ سَائِرُهُ بِالسَّهَرِ وَ الْحُمَّى.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۱، ۲۳۴)

مؤمنان در نیکی، مهربانی و همدلی، همچون یک پیکر واحدند؛ هرگاه عضوی از آن به درد آید، دیگر اعضا با بی‌خوابی و تب، با آن همدردی می‌کنند.

این روایت، جامعه ایمانی را به پیکره‌ای زنده و به‌هم‌پیوسته تشبیه می‌کند که در آن، رنج یک عضو بی‌درنگ دیگر اعضا را به واکنشی مسئولانه فرامی‌خواند. چنین تصویری نشان می‌دهد که تعاون و همبستگی در منطق اسلامی، صرفاً توصیه‌ای اخلاقی یا عاطفی نیست، بلکه قاعده‌ای هویت‌ساز در سامان اجتماعی مؤمنان به شمار می‌آید. در شرایط هجرت، هرچند جامعه مقصد ممکن است هم‌سویی کامل ایمانی نداشته باشد، این الگو دست‌کم در سطح درون‌گروهی جامعه ایمانی مهاجر، با جلوگیری از فرسایش پیوندها و تقویت مسئولیت متقابل، به حفظ انسجام اجتماعی آنان یاری می‌رساند.

بر این اساس، راهبردهای اسلامی در مدیریت دشواری‌های هجرت، مجموعه‌ای هماهنگ از سازوکارهای درونی و اجتماعی را در بر می‌گیرند که با تقویت تاب‌آوری، صیانت از پیوندهای ایمانی و پیشگیری از فرسایش هویتی و اجتماعی مهاجران شکل گرفته‌اند. این راهبردها، بدون ورود به سطوح نهادی و سیاست‌گذارانه، مبنای مفهومی لازم برای تحلیل ابعاد ساختاری و حمایتی هجرت را در بخش‌های بعدی فراهم می‌سازند.

الگوی اسلامی در حمایت و سامان‌دهی مهاجران

یکی از بنیادی‌ترین چالش‌های فراروی مهاجران پس از ورود به جامعه مقصد، فقدان سازوکارهای منسجم برای حمایت، سامان‌دهی و ادغام اجتماعی آنان است؛ وضعیتی که می‌تواند به تداوم فقر ساختاری، حاشیه‌نشینی، طرد اجتماعی و تضعیف کرامت انسانی بینجامد. در برابر این خلأ، آموزه‌های قرآن و سنت الگویی جامع و ساختاری ارائه می‌دهند که فراتر از حمایت‌های مقطعی و عاطفی، بر مسئولیت جمعی، سازمان‌دهی اجتماعی و تضمین حقوق مهاجران استوار است و زمینه تقویت یکپارچگی اجتماعی آنان را فراهم می‌سازد.

نخستین راهبرد در این الگو، ایجاد شبکه‌ها و پیوندهای اجتماعی سازمان‌یافته میان مهاجران و جامعه میزبان است. تجربه هجرت نبوی به‌روشنی نشان می‌دهد که رهاشدگی اجتماعی مهاجران می‌تواند به تعارض، ناامنی و ناپایداری اجتماعی بینجامد. ازاین‌رو، پیامبر اکرم (ص) مهاجران را به حال خود واگذار نکرد، بلکه با برقراری عقد اخوت میان مهاجران و انصار،

پیوندی نهادی و پایدار ایجاد کرد که کارکرد آن، تأمین امنیت اجتماعی، روانی و معیشتی مهاجران و توزیع عادلانه حمایت‌ها بود. این اقدام، نه صرفاً توصیه‌ای اخلاقی، بلکه تدبیری اجتماعی و ساختاری برای کاهش شکاف‌ها و تحقق ادغام اجتماعی مهاجران در چارچوب آموزه‌های اسلامی به شمار می‌آید؛ الگویی که قرآن کریم نیز با تثبیت اصل برادری ایمانی، آن را تأیید و تقویت می‌کند:

«إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (حجرات: ۱۰)

در حقیقت مؤمنان برادر یکدیگرند؛ پس میان برادرانتان صلح و سازش برقرار کنید و از خدا پروا بدارید، باشد که مورد رحمت قرار گیرید.

آیه «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» برادری ایمانی را شالوده روابط اجتماعی مسلمانان می‌داند و نزاع میان آنان را اختلافی درون‌خانوادگی تلقی می‌کند که باید به صلح بینجامد. از این رو، جامعه ایمانی موظف است در برابر تعارض‌ها، مداخله‌ای مسئولانه و ضابطه‌مند داشته باشد و نگذارد مناسبات شخصی جایگزین معیارهای الهی شود. تأکید آیه بر تقوا نیز نشان می‌دهد که تحقق این برادری و صلح اجتماعی، شرط بهره‌مندی از رحمت الهی و از جلوه‌های مهم عدالت و انسجام در جامعه اسلامی است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۲، ۱۷۲).

امام صادق (ع) می‌فرمایند:

«الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ، لَا يَظْلِمُهُ، وَلَا يَخْذُلُهُ، وَلَا يَغْتَابُهُ، وَلَا يَخُونُهُ، وَلَا يَحْرِمُهُ.» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶۷)

مسلمان، برادرِ مسلمان است؛ نه به او ستم می‌کند، نه او را وانمی‌گذارد، نه غیبتش را می‌کند، نه به او خیانت می‌ورزد و نه او را از حقوق و حمایت‌ها محروم می‌سازد.

این حدیث، اخوت اسلامی را تعهدی اجتماعی و مسئولیت‌آفرین می‌داند. تأکید بر لا یخذله و لا یحرمه نشان می‌دهد که رهاسازی و محروم‌سازی، به‌ویژه در شرایطی چون هجرت، در منطق جامعه ایمانی نامشروع است؛ ازاین‌رو، این روایت مبنایی روایی برای تبیین برادری به‌عنوان سازوکاری نهادی در حمایت و ادغام اجتماعی مهاجران فراهم می‌کند.

دومین راهبرد، نهادینه‌سازی مسئولیت جمعی در قبال مهاجران است. در منطق قرآن، حمایت از مهاجران و دیگر گروه‌های آسیب‌پذیر، امری فردی، اختیاری یا محدود به دولت و حاکمیت نیست، بلکه بخشی از تعهدات ایمانی جامعه اسلامی به شمار می‌آید. این رویکرد، با عبور از فردگرایی افراطی، حمایت اجتماعی را به وظیفه‌ای شرعی و همگانی تبدیل می‌کند و زمینه مشارکت فعال همه اعضای جامعه را در مواجهه با پیامدهای اجتماعی هجرت فراهم می‌سازد.

در همین چارچوب، قرآن کریم با تأکید بر اصل تعاون، مبنای هنجاری این مسئولیت جمعی را چنین تبیین می‌کند:

«وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ» (مائده: ۲)

و در نیکوکاری و تقوا با یکدیگر همکاری کنید و در گناه و تجاوز همدست نشوید.

این آیه، تعاون را اصلی جهت‌دار و ارزش‌محور معرفی می‌کند که جامعه اسلامی را به حمایت جمعی از نیکی و حق، و پرهیز از هرگونه همراهی با گناه و تجاوز فرا می‌خواند. بر این اساس، همیاری اجتماعی نباید بر مبنای پیوندهای قومی، نژادی یا منافع خاص شکل گیرد، بلکه باید در خدمت گسترش فضایل، حمایت از مظلوم و نفی ظلم و فساد در جامعه باشد (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۳، ۲۲).

در روایات اسلامی نیز مسئولیت جمعی به‌عنوان وظیفه‌ای دینی به‌روشنی تبیین شده است؛ چنان‌که پیامبر گرامی اسلام (ص) می‌فرمایند:

«الْخَلْقُ عِيَالُ اللَّهِ فَأَحَبُّ الْخَلْقِ إِلَى اللَّهِ مَنْ نَفَعَ عِيَالَ اللَّهِ وَ أَدْخَلَ عَلَى أَهْلِ بَيْتٍ سُرُوراً.» (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۶، ۳۴۱)

همه مردم عیال و خانواده خدایند؛ و محبوب‌ترین مردم نزد خدا کسی است که بیشترین نفع را به عیال خدا برساند و شادی را به خانواده‌ای وارد کند.

این حدیث نشان می‌دهد که مسئولیت اجتماعی ریشه در نگاه الهی دارد و نفع‌رسانی به دیگران، معیار ارزش ایمانی است. بر این اساس، حمایت از گروه‌های آسیب‌پذیر، از جمله مهاجران، تعهدی مشترک در جامعه ایمانی و مبتنی بر همیاری در مسیر نیکی و پرهیزگاری است.

سومین راهبرد در الگوی اسلامی مواجهه با مهاجرت، سامان‌دهی حقوقی و نهادی با هدف صیانت از کرامت انسانی و تحقق عدالت است. در این چارچوب، مهاجران نه به‌عنوان گروهی حاشیه‌ای یا فاقد حق، بلکه به‌عنوان انسان‌هایی واجد حقوق و مسئولیت‌های اجتماعی شناخته می‌شوند. این رویکرد نشان می‌دهد که حمایت از مهاجران، چنانچه با تضمین امنیت قانونی و حقوقِ عادلانه همراه نباشد، به بازتولید تبعیض ساختاری و تداوم وضعیت ناعادلانه در جامعه مقصد می‌انجامد.

در همین راستا، قرآن کریم با نفی هرگونه امتیاز مبتنی بر قومیت یا پیشینه جغرافیایی، معیار کرامت انسانی را تقوا معرفی می‌کند: «یا أَیُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْناکُمْ مِنْ ذَکَرٍ وَ أُنْثی وَ جَعَلْناکُمْ شُعُوباً وَ قَبائِلَ لِتَعارَفُوا إِنَّ أَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقاکُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِیمٌ خَبِیرٌ» (حجرات: ۱۳)

ای مردم! ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و شما را تیره‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید؛ گرامی‌ترین شما نزد خداوند، پرهیزگارترین شماست، و خداوند دانا و آگاه است.

این آیه با تأکید بر خاستگاه مشترک انسانی، هرگونه برتری‌جویی مبتنی بر نسب، قومیت یا پیشینه اجتماعی را نفی می‌کند و تنوع قومی و قبیله‌ای را صرفاً وسیله‌ای برای شناخت متقابل و سامان‌یافتگی روابط اجتماعی می‌داند، نه مبنای امتیاز؛ بر این اساس، معیار واقعی کرامت انسانی نه در تعلقات ظاهری، بلکه در تقوا و پایبندی اخلاقی تعریف می‌شود و امکان شکل‌گیری جامعه‌ای عادلانه و منسجم را فراهم می‌سازد.

در سنت علوی (علیه السّلام)، عدالت اجتماعی نه در حمایت‌های مقطعی، بلکه در تعریف و تضمین حقوق متقابل و نهادمند میان حاکمیت و اعضای جامعه معنا می‌یابد. امام علی (ع) در تبیین این منطق حقوقی می‌فرمایند: «وَ أَعْظَمُ مَا افْتَرَضَ سُبْحَانَهُ مِنْ تِلْکَ الْحُقُوقِ حَقُ الْوَالِی عَلَی الرَّعِیَّةِ وَ حَقُّ الرَّعِیَّةِ عَلَی الْوَالِی ... فَجَعَلَهَا نِظَاماً لِأُلْفَتِهِمْ وَ اعْتَدَلَتْ مَعَالِمُ الْعَدْلِ.» (نهج‌البلاغه: خطبه ۲۱۶)

بزرگ‌ترین حقی که خداوند مقرر داشته، حق متقابل حاکم بر مردم و مردم بر حاکم است؛ حقی که مایه سامان‌یافتگی پیوندهای اجتماعی و استقرار معیارهای عدالت در جامعه می‌شود.

این بیان نشان می‌دهد که از منظر امام علی (علیه السّلام)، عدالت اجتماعی محصول ساختاری حقوقی، متوازن و الزام‌آور است، نه صرف نیت خیر یا حمایت‌های غیرنهادی؛ ازاین‌رو، صیانت از کرامت گروه‌های اجتماعی از جمله مهاجران، تنها در چارچوب به‌رسمیت شناختن حقوقی شفاف، رسمی و تضمین‌شده تحقق می‌یابد.

در مجموع، الگوی اسلامی حمایت و سامان‌دهی مهاجران، الگویی فعال، ساختاری و کرامت‌محور است که با پیوند همبستگی اجتماعی، مسئولیت جمعی و تضمین حقوقی، زمینه حضور فعال و ادغام پایدار مهاجران در جامعه مقصد را فراهم می‌سازد. این الگو با پرهیز از تقلیل مسئله مهاجرت به بحرانی مقطعی یا صرفاً انسانی، از شکل‌گیری چرخه‌های طرد و آسیب جلوگیری کرده و مهاجرت را به فرصتی قابل مدیریت برای تقویت انسجام اجتماعی و تحقق ارزش‌های عدالت‌محور اسلامی تبدیل می‌کند.

آموزه‌های قرآن و سنت در مدیریت چالش‌های اقتصادی مهاجران

پس از تبیین ابعاد اخلاقی و اجتماعی هجرت، بررسی سازوکارهای اقتصادی آن ضروری است. مهاجران در مرحله استقرار در جامعه مقصد غالباً با ناامنی معیشتی و نبود مسیرهای پایدار برای دستیابی به استقلال اقتصادی مواجه می‌شوند؛ وضعیتی که در صورت تداوم، به فقر و وابستگی مزمن انجامیده و به‌تدریج کرامت انسانی و ظرفیت مشارکت اجتماعی آنان را تضعیف می‌کند. قرآن کریم و روایات، سامان‌دهی اقتصادی مهاجران را به حمایت‌های مقطعی تقلیل نمی‌دهند، بلکه آن را بخشی اساسی از عدالت اجتماعی و سلامت نظم جمعی می‌دانند؛ زیرا اختلال اقتصادی صرفاً مسئله‌ای فردی نیست، بلکه ثبات

اخلاقی و استقلال اجتماعی جامعه را نیز تهدید می‌کند. بر این اساس، منطق اسلامی به‌جای بازتولید وابستگی، بر دسترسی عادلانه به کار، بهره‌گیری از توانمندی‌های فردی و مشارکت فعال در حیات اقتصادی تأکید دارد؛ رویکردی که با محوریت کار شرافتمندانه و مسئولیت‌پذیری اقتصادی، مهاجر را از وابستگی به حمایت دیگران به کنشگری مؤثر در تولید و پویایی اقتصادی جامعه مقصد تبدیل می‌کند.

در آموزه‌های قرآنی، سامان‌دهی اقتصادی مهاجران بر دو راهبرد بنیادین استوار است:

راهبرد نخست در این الگو آن است که بهره‌مندی معیشتی با سعی و تلاش اقتصادی همراه باشد. در منطق قرآنی، وضعیت اقتصادی انسان حاصل عمل آگاهانه اوست؛ ازاین‌رو، استحقاق معیشتی نه بر انتظار منفعلانه و نه بر اتکای صرف به حمایت بیرونی، بلکه بر تلاش مشروع، مسئولیت‌پذیری و حضور فعال در عرصه کار استوار است. بر این اساس، کار و فعالیت نقشی تنظیم‌کننده در سامان اقتصادی فرد و جامعه دارد و معیار بهره‌مندی اقتصادی به شمار می‌آید؛ اصلی که قرآن کریم با بیانی روشن آن را چنین تبیین می‌کند:

«وَ أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسانِ إِلاَّ ما سَعى وَ أَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرى» (نجم: ۳۹)

و اینکه برای انسان بهره‌ای جز سعی و کوشش او نیست، و اینکه تلاش او بزودی دیده می‌شود.

این آیه بر آن دلالت دارد که بهره‌مندی انسان بر پایه کار و تلاش او شکل می‌گیرد. سعی در اینجا به معنای کوشش آگاهانه و مسئولانه است و تعبیر «وَ أَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَى» نشان می‌دهد که این تلاش نادیده نمی‌ماند، بلکه در دنیا و آخرت آشکار و مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. بر این اساس، قرار گرفتن مهاجران در مسیر کار و تولید، زمینه‌ساز دستیابی به استقلال معیشتی و تثبیت جایگاه اجتماعی آنان خواهد بود.

در روایات اسلامی، پیوند میان فعالیت اقتصادی و معنای عبادت به‌روشنی تبیین شده است. پیامبر اکرم (ص) در این‌باره می‌فرمایند:

«الْعِبَادَةُ سَبْعُونَ جُزْءاً وَ أَفْضَلُهَا جُزْءاً طَلَبُ الْحَلَالِ.» (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۷، ۲۴)

عبادت هفتاد جزء دارد و بهترین آن، کسب روزی حلال است.

این حدیث نشان می‌دهد که تلاش اقتصادیِ مشروع، نه امری صرفاً معیشتی، بلکه بخشی اساسی از دینداری به شمار می‌آید و از همین رو، قرار گرفتن افراد، از جمله مهاجران، در مسیر کار سالم و مولد، زمینه‌ساز حفظ کرامت فردی و تحقق استقلال معیشتی آنان خواهد بود.

راهبرد دوم در الگوی اقتصادی اسلام، پیوند دادن هجرت با فعال‌شدن ظرفیت‌های اقتصادی و دستیابی به موقعیت‌های تازه است. در این منطق، مهاجر با خروج از محیط‌های محدودکننده، ناگزیر به اتکا بر توان واقعی و تلاش مشروع خویش می‌شود و از این رهگذر، در مسیر پویایی اقتصادی و تقویت خوداتکایی قرار می‌گیرد.

در تبیین منطق تحرک و کنش اقتصادی در آموزه‌های قرآنی، قرآن کریم مؤمنان را به خروج از رکود و تلاش فعال برای کسب روزی مشروع فرا می‌خواند:

«فَإِذا قُضِيَتِ الصَّلاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَ ابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَ اذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيراً لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (جمعه: ۱۰)

و هنگامی که نماز پایان گرفت (شما آزادید) در زمین پراکنده شوید و از فضل خدا بطلبید، و خدا را بسیار یاد کنید شاید رستگار شوید.

این آیه نشان می‌دهد که دینداری با تحرک و فعالیت اقتصادی ناسازگار نیست، بلکه پس از انجام تکالیف عبادی، تلاش برای بهره‌گیری از فرصت‌های اقتصادی و گشودن عرصه‌های جدید معیشتی امری مطلوب و مورد تأیید قرآن است.

در آموزه‌های روایی اسلام نیز، تلاش اقتصادیِ مشروع نه‌تنها امری معیشتی، بلکه کنشی اخلاقی و معنوی تلقی شده است؛ به‌گونه‌ای که نیت و جهت‌گیری فرد در کسب روزی، به آن ارزشی عبادی می‌بخشد. در این زمینه، امام باقر (ع) می‌فرمایند:

«مَنْ طَلَبَ الدُّنْيَا اسْتِعْفَافاً عَنِ النَّاسِ وَ سَعْياً عَلَى أَهْلِهِ وَ تَعَطُّفاً عَلَى جَارِهِ لَقِيَ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ وَجْهُهُ مِثْلُ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ.» (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۷، ۲۱)

کسی که برای بی‌نیازی از مردم، تأمین معیشت خانواده و مهرورزی نسبت به همسایگان در پی کسب روزی باشد، روز قیامت خداوند متعال را در حالی دیدار می‌کند که چهره‌اش همچون ماه شب چهارده می‌درخشد.

این حدیث نشان می‌دهد که تلاش اقتصادی، هرگاه با نیت استقلال، مسئولیت‌پذیری خانوادگی و تعهد اجتماعی همراه باشد، در منظومه دینی از سطح یک فعالیت صرفاً دنیوی فراتر رفته و به عملی دارای ارزش معنوی و اخروی تبدیل می‌شود.

در مجموع، راهکارهای اقتصادی در آموزه‌های قرآن و سنت، الگویی فعال، کرامت‌محور و توانمندساز ترسیم می‌کنند که با تأکید بر کار، تلاش مشروع و مشارکت اقتصادی، زمینه‌ساز استقلال معیشتی مهاجران است. این الگو با پرهیز از رویکردهای صرفاً حمایتی و وابستگی‌آفرین، مهاجرت را به فرصتی برای بازسازی ظرفیت‌های اقتصادی، ادغام پایدار و تقویت عدالت اجتماعی در جامعه اسلامی بدل می‌سازد.

تأمین عدالت اجتماعی و صیانت از کرامت و هویت مهاجران

یکی از عمیق‌ترین و در عین حال پنهان‌ترین چالش‌هایی که مهاجران در جامعه مقصد با آن مواجه می‌شوند، تضعیف تدریجی کرامت انسانی و مخدوش شدن هویت فردی و اجتماعی آنان در بستر نابرابری‌های ساختاری، تبعیض‌های اجتماعی و نگاه‌های ابزاری است. این وضعیت، فراتر از پیامدهای اقتصادی یا حقوقی، به کاهش احساس تعلق، افت اعتماد اجتماعی و تضعیف فرایند هویت‌یابی اجتماعی در میان مهاجران می‌انجامد؛ وضعیتی که می‌تواند زمینه‌ساز انزوای اجتماعی، تعارضات فرهنگی و بازتولید آسیب‌های اجتماعی در جامعه مقصد شود. ازاین‌رو، در منطق اسلامی، مسئله مهاجرت صرفاً به اسکان یا اشتغال فروکاسته نمی‌شود، بلکه مستقیماً با صیانت از کرامت، عدالت و هویت انسانی پیوند دارد.

نخستین راهبرد در مواجهه اسلامی با مسئله مهاجرت، شناسایی و تحکیم کرامت ذاتی مهاجران به‌عنوان اصل بنیادین روابط اجتماعی است. در آموزه‌های قرآن، کرامت انسانی وصفی عام و غیرقابل‌تقلیل است که به هیچ‌گونه تعلق قومی، نژادی یا جغرافیایی وابسته نیست. قرآن کریم با تصریح به این اصل می‌فرماید:

«وَ لَقَدْ کَرَّمْنا بَنی آدَمَ وَ حَمَلْناهُمْ فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْناهُمْ مِنَ الطَّیِّباتِ وَ فَضَّلْناهُمْ عَلی کَثیرٍ مِمَّنْ خَلَقْنا تَفْضیلاً» (اسراء: ۷۰)

ما آدمیزادگان را گرامی داشتیم و آن‌ها را در خشکی و دریا، بر مرکب‌های راهوار، حمل کردیم و از انواع روزی‌های پاکیزه به آنان روزی دادیم و آن‌ها را بر بسیاری از موجوداتی که خلق کرده‌ایم، برتری بخشیدیم.

بر اساس تفسیر نور، این کرامت، کرامتی تکوینی و ذاتی است که به اصل آفرینش انسان بازمی‌گردد و اختصاصی به مؤمنان یا گروهی خاص ندارد؛ ازاین‌رو، همه انسان‌ها، از جمله مهاجران، پیش از هر وصف و هویتی، دارای شأن و حرمت انسانی‌اند (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۷، ۹۴).

این اصل قرآنی در سنت علوی نیز به‌عنوان مبنای رفتار اجتماعی و حکمرانی مورد تأکید قرار گرفته است. امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) در فرمان به مالک اشتر می‌فرمایند:

«وَ أَشْعِرْ قَلْبَکَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِیَّةِ وَ الْمَحَبَّةَ لَهُمْ وَ اللُّطْفَ بِهِمْ وَ لَا تَکُونَنَّ عَلَیْهِمْ سَبُعاً ضَارِیاً تَغْتَنِمُ أَکْلَهُمْ فَإِنَّهُمْ صِنْفَانِ إِمَّا أَخٌ لَکَ فِی الدِّینِ وَ إِمَّا نَظِیرٌ لَکَ فِی الْخَلْقِ.» (نهج‌البلاغه: نامه ۵۳)

مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده و با همه دوست و مهربان باش. مبادا هرگز، چونان حیوان شکاری باشی که خوردن آنان را غنیمت دانی؛ زیرا مردم دو دسته‌اند: دسته‌ای برادر دینی تو و دسته دیگر همانند تو در آفرینش می‌باشند.

در این فرمان حکومتی، امام علی (علیه‌السلام) با تأکید بر رحمت و پرهیز از خشونت، هرگونه نگاه سلطه‌گرانه و ابزاری به انسان را نفی می‌کنند و با معرفی انسان‌ها به‌عنوان برادر دینی یا همانند در آفرینش، انسان‌بودن را معیار اصلی احترام و عدالت قرار می‌دهند.

دومین راهبرد در این زمینه، نهادینه‌سازی عدالت اجتماعی در مواجهه با مهاجران است. در منطق قرآن کریم، عدالت، اصلی بنیادین و الزام‌آور برای سامان‌دهی روابط اجتماعی، تنظیم ساختارهای حقوقی و مبنای عمل و تصمیم‌گیری نهادهاست؛

اصلی که بدون تحقق عینی آن در قوانین، سیاست‌ها و رویه‌های اجرایی، صیانت از کرامت انسانی مهاجران ممکن نخواهد بود. در همین راستا، خداوند در قرآن کریم فرمان می‌دهد:

«إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسانِ وَ إِيتاءِ ذِي الْقُرْبى وَ يَنْهى عَنِ الْفَحْشاءِ وَ الْمُنْكَرِ وَ الْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» (نحل: ۹۰)

بی‌گمان، خداوند به دادگری، نیکوکاری و بخشش به خویشاوندان فرمان می‌دهد و از فحشا، منکر و ستم نهی می‌کند؛ شما را اندرز می‌دهد، باشد که متذکر شوید.

این آیه یکی از جامع‌ترین اصول اخلاقی و اجتماعی اسلام را تبیین کرده و دادگری و احسان را پایه‌ای برای تنظیم روابط انسانی و اجتماعی قرار می‌دهد. بر این اساس، عدالت در نگرش قرآنی صرفاً یک فضیلت اخلاقی فردی نیست، بلکه اصلی اجتماعی و الزام‌آور است که باید در قوانین، سیاست‌ها و رویه‌های اجرایی جامعه تحقق یابد. ازاین‌رو، هرگونه سیاست یا عملکردی که به تبعیض، تحقیر یا محرومیت ناعادلانه مهاجران بینجامد، با اصل قرآنی عدالت ناسازگار خواهد بود.

سومین راهبرد در این محور، به‌رسمیت شناختن تنوع انسانی و صیانت از هویت مهاجران است. قرآن کریم تفاوت‌های نژادی، زبانی و رنگ پوست را نه مایه تبعیض، بلکه از آیات الهی برمی‌شمارد:

«وَ مِنْ آياتِهِ خَلْقُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ اخْتِلافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَ أَلْوانِكُمْ إِنَّ فی ذلِكَ لَآياتٍ لِلْعالِمينَ» (روم: ۲۲)

و از نشانه‌های [قدرت] او آفرینش آسمان‌ها و زمین و تفاوت زبان‌های شما و رنگ‌های شماست؛ بی‌تردید در این [امر] برای دانایان نشانه‌هایی وجود دارد.

بر اساس این آیه، تنوع‌های زبانی و ظاهری انسان‌ها در زمره نشانه‌های الهی و جزئی از ساختار حکیمانه خلقت‌اند؛ تفاوت‌هایی اصیل و معنادار که هم‌رتبه با آفرینش آسمان‌ها و زمین ذکر شده‌اند و پدیده‌هایی تصادفی یا ناهنجار به شمار نمی‌روند. بر این مبنا، جامعه اسلامی در مواجهه با مهاجران، نه‌تنها مجاز به تحقیر یا حذف مؤلفه‌های هویتی آنان نیست، بلکه موظف است زمینه حفظ هویت، مشارکت اجتماعی و شکل‌گیری ارتباطی متوازن میان مهاجران و جامعه مقصد را فراهم سازد.

در تأکید بر برابری بنیادین انسان‌ها و نفی هرگونه امتیاز قومی و نژادی، پیامبر خدا (صلّی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلّم) می‌فرمایند:

«يَا أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّ رَبَّكُمْ وَاحِدٌ، وَإِنَّ أَبَاكُمْ وَاحِدٌ؛ كُلُّكُمْ لِآدَمَ، وَآدَمُ مِنْ تُرَابٍ. إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ، لَا فَضْلَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى عَجَمِيٍّ إِلَّا بِالتَّقْوَى.» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ۳۴)

ای مردم، پروردگار شما یکی است و پدر شما نیز یکی است؛ همهٔ شما از آدمید و آدم از خاک است. گرامی‌ترینِ شما نزد خداوند پرهیزکارترینِ شماست، و هیچ برتری‌ای برای عرب بر عجم نیست، مگر آن‌که به تقوا باشد.

این حدیث با بازگرداندن همه انسان‌ها به منشأ واحد آفرینش، تفاوت‌های قومی، نژادی و زبانی را از دایره ارزش‌گذاری خارج می‌کند و معیار برتری را به تقوا محدود می‌سازد. بر این اساس، کرامت انسانی امری همگانی تلقی می‌شود و هرگونه تحقیر، تبعیض ناروا و محروم‌سازی ناعادلانه بر پایه هویت قومی یا نژادی، فاقد مشروعیت دینی خواهد بود.

در مجموع، آموزه‌های قرآن و سنت با تأکید بر کرامت ذاتی انسان، عدالت فراگیر و صیانت از هویت فردی و اجتماعی مهاجران، منظومه‌ای هنجاری و منسجم برای مواجهه با پیامدهای اجتماعی مهاجرت ارائه می‌دهند؛ منظومه‌ای که مهاجران را نه بیگانه، بلکه افرادی برخوردار از شأن، حقوق و هویت انسانی می‌داند و زمینه هم‌زیستی پایدار در جامعه اسلامی را فراهم می‌سازد.

ضرورت برنامه‌ریزی و تدابیر پیشینی در فرایند هجرت

هجرت، افزون بر آن‌که پدیده‌ای اجتماعی و تاریخی است، عملی سرنوشت‌ساز در زندگی فردی و جمعی انسان به شمار می‌آید که پیامدهای آن می‌تواند سال‌ها بر وضعیت معیشتی، هویتی و روانی مهاجر و نیز بر ساختارهای جامعه مقصد اثرگذار باشد. تجربه‌های تاریخی نشان می‌دهد که فقدان برنامه‌ریزی، تصمیم‌های شتاب‌زده و رویکردهای صرفاً واکنشی، اغلب به تشدید آسیب‌پذیری مهاجران و بروز چالش‌های ثانویه در جامعه میزبان می‌انجامد. ازاین‌رو، هجرت در منطق اسلامی، نه واکنشی احساسی، بلکه فرایندی سنجیده است که تحقق آن مستلزم رعایت سه راهبرد بنیادین است:

نخستین راهبرد، پرهیز از کنش‌های پرخطر و فاقد محاسبه در تصمیم به هجرت است. قرآن کریم مؤمنان را از اقداماتی که بدون سنجش مخاطرات، آنان را در معرض آسیب قرار می‌دهد، نهی کرده و می‌فرماید:

«وَ لا تُلْقُوا بِأَيْديكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره: ۱۹۵)

خود را به دست خویش به هلاکت میفکنید.

این آیه، اصلی کلی در نفی هرگونه کنش اجتماعیِ فاقد محاسبه عقلانی را بیان می‌کند. از منظر این منطق قرآنی، هرگونه اقدامی که در آن تناسب میان توانمندی‌های فردی و الزامات عمل رعایت نشده باشد، می‌تواند مصداق ورود آگاهانه به مهلکه باشد. در تداوم این منطق، امیرالمؤمنین (ع) نیز بر لزوم تدبیر و پرهیز از شتاب‌زدگی تأکید ورزیده و می‌فرمایند:

«وَ إِيَّاكَ وَ الْعَجَلَةَ بِالْأُمُورِ قَبْلَ أَوَانِهَا ... فَضَعْ كُلَّ أَمْرٍ مَوْضِعَهُ وَ أَوْقِعْ كُلَّ أَمْرٍ مَوْقِعَه.» (نهج‌البلاغه: نامه ۵۳)

مبادا هرگز در کاری که وقت آن فرا نرسیده شتاب کنی ... تلاش کن تا هر کاری را در جای خود، و در زمان مخصوص به خود، انجام دهی.

بر این اساس، هجرتی که بدون بررسی دقیق شرایط حقوقی و اجتماعی مقصد و بدون ارزیابی واقع‌بینانه از توانایی‌های فردی صورت گیرد، مصداق بارزِ به خطر افکندنِ حیات و کرامت انسانی است که در نظام فکری اسلام مطرود دانسته شده است.

دومین راهبرد، آینده‌نگری و سنجش پیامدهای بلندمدت هجرت است. قرآن کریم در توصیف رفتار مؤمنان، آنان را به توجه به آثار آینده اعمال و تصمیم‌های کنونی فرا می‌خواند:

«يا أَيُّهَا الَّذينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ لْتَنْظُرْ نَفْسٌ ما قَدَّمَتْ لِغَدٍ» (حشر: ۱۸)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید از (مخالفت) خدا بپرهیزید و هر کس باید بنگرد تا برای فردایش چه چیز از پیش فرستاده است.

این آیه، اصل نگاه به فردا و ارزیابی پیامدهای آتی را مؤلفه‌ای بنیادین در رفتار ایمانی معرفی می‌کند. تطبیق این اصل بر مسئله هجرت نشان می‌دهد که تصمیم به مهاجرت باید با درک واقع‌بینانه از شرایط آینده، ظرفیت‌های مقصد و پیامدهای اجتماعی و فرهنگی آن همراه باشد؛ از جمله پیامدهای اقتصادی و معیشتی که در صورت نادیده‌انگاشتن، می‌تواند به ناپایداری زندگی مهاجر و تضعیف فرایند پذیرش اجتماعی او بینجامد.

این نگاه در سیره نبوی (ص) نیز تبلور یافته است؛ چنان‌که آن حضرت بر عاقبت‌اندیشی پیش از هر اقدامی تأکید ورزیده و می‌فرمایند:

«إِذَا هَمَمْتَ بِأَمْرٍ فَتَدَبَّرْ عَاقِبَتَهُ فَإِنْ يَكُ خَيْراً وَ رُشْداً فَاتَّبِعْهُ وَ إِنْ يَكُ غَيّاً فَدَعْهُ.» (برقی، ۱۳۷۱ق، ج ۱، ۱۶)

هرگاه تصمیم به انجام کاری گرفتی، در فرجام و پیامدهای آن بیندیش؛ پس اگر مایه خیر و مایه رُشد بود، از آن پیروی کن و اگر مایه گمراهی بود، آن را رها ساز.

بنابراین مهاجر نباید صرفاً تحت تأثیر فشارهای لحظه‌ای یا تصویرهای ذهنیِ غیرواقعی اقدام کند، بلکه بایستی با تدبر و آینده‌نگری، به سنجش دقیقِ ظرفیت‌های مقصد بپردازد تا از ناپایداری زندگی و شکست در فرایند پذیرش اجتماعی مصون بماند.

سومین راهبرد، تقدم تدبیر و برنامه‌ریزی عملی بر اقدام به هجرت است. این راهبرد بر بُعد تمهیدی و تدارکاتی هجرت، یعنی فراهم کردن ابزارها پیش از برداشتن گام نهایی تأکید دارد. قرآن کریم حتی در شرایط دشوار نیز لزوم آمادگی پیشینی را یادآور می‌شود:

«وَ لَوْ أَرادُوا الْخُرُوجَ لَأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً» (توبه: ۴۶)

و اگر [به‌راستی] ارادهٔ بیرون رفتن داشتند، قطعاً برای آن ساز و برگی تدارک می‌دیدند.

این آیه نشان می‌دهد که هر حرکتی، پیش از اقدام عملی، نیازمند «عُدّه» یعنی فراهم‌سازی سازوکارها، امکانات و آمادگی‌های لازم است.

از منظر امیرالمؤمنین (علیه السّلام)، تدبیر پیشینی نه‌تنها بنیان هر اقدام سرنوشت‌ساز برای ماندگاری و پایداری است، بلکه مایه مصونیت از لغزش نیز به شمار می‌آید. ایشان در این باره می‌فرمایند:

«وَ التَّدْبِيرُ قَبْلَ الْعَمَلِ يُؤْمِنُكَ مِنَ النَّدَمِ وَ الْعَاقِلُ مَنْ وَعَظَتْهُ التَّجَارِبُ.» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳، ج ۴، ۳۸۸)

تدبیر پیش از عمل، تو را از پشیمانی ایمن می‌دارد و خردمند کسی است که تجربه‌ها او را پند دهند.

این بیان نورانی تأکید دارد که هجرت نباید تصمیمی شتاب‌زده یا صرفاً واکنشی به اضطرار باشد، بلکه باید حرکتی حساب‌شده و استوار بر عقلانیت و تجربه باشد. موفقیت در این مسیر، مستلزم آمادگی در ابعاد اقتصادی، روانی، اجتماعی و حقوقی است؛ تدبیری که با سازمان‌دهی آگاهانه، فرد را از دامِ آسیب‌ها و پشیمانیِ پس از هجرت در امان نگه می‌دارد.

در نهایت، آموزه‌های قرآن و سنت با تکیه بر پرهیز از کنش‌های مخاطره‌آمیز، نگرش آینده‌نگر و اولویت‌بخشی به تدبیر عملی، رویکردی جامع برای فرایند هجرت پیشنهاد می‌کنند. این رویکرد، هجرت را از تصمیمی صرفاً واکنشی، به حرکتی سنجیده، مسئولانه و برخوردار از کرامت بدل می‌سازد که به پایداری فردی مهاجران و تعادل اجتماعی در مقصد کمک شایانی می‌کند.

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که قرآن و سنت، برای مدیریت چالش‌های مهاجرت و سامان‌دهی مهاجران، الگویی منسجم، نگاهی چندبُعدی، جامع‌نگر و منسجم چندبعدبینانه ارائه می‌دهند؛ الگویی که به‌جای رویکردهای انفعالی، بر کنشگری نظام‌مند و مسئولیت‌پذیری فردی و اجتماعی استوار است. بر اساس تحلیل یافته‌ها، هدف پژوهش در تبیین مهم‌ترین راهبردهای وحیانی مدیریت مهاجرت تحقق یافته و دستاوردهای آن در پنج محور اصلی قابل صورت‌بندی است:

۱. مدیریت روان‌شناختی و اخلاقی مهاجر: الگوی اسلامی با تقویت مؤلفه‌های درونی، از جمله صبر فعال برای مهار واکنش‌های هیجانی، تقوا به‌عنوان تنظیم‌کننده رفتار و توکل آگاهانه برای مدیریت نگرانی‌های آینده، زمینه تاب‌آوری روانی و اخلاقی مهاجر را فراهم می‌سازد.

۲. الگوی نهادی و ساختاری سامان‌دهی: نظام حمایتی اسلام، سامان‌دهی مهاجران را از سطح ترحم فردی فراتر برده و آن را به تعهدی ایمانی و مسئولیتی جمعی تبدیل می‌کند. در این الگو، عقد اخوت و همبستگی اجتماعی، زمینه ادغام پایدار مهاجران و پیشگیری از حاشیه‌نشینی و طرد اجتماعی را فراهم می‌سازد.

۳. راهبرد توانمندسازی اقتصادی: یافته‌ها نشان می‌دهد که رویکرد اقتصادی اسلام، به‌جای استمرار وابستگی، بر استقلال معیشتی مهاجران تأکید دارد. در این چارچوب، کار شرافتمندانه، کسب روزی حلال و ایجاد فرصت‌های مولد، مهاجر را به کنشگری خوداتکا در فرایند تولید و اقتصاد جامعه مقصد تبدیل می‌کند.

۴. صیانت از کرامت انسانی و عدالت فراگیر: کرامت ذاتی انسان، مستقل از تعلقات نژادی، زبانی و جغرافیایی، مبنای سامان‌دهی روابط اجتماعی و حقوقی قرار می‌گیرد. بر این اساس، هرگونه نگاه ابزاری، تبعیض ساختاری و تحقیر هویتی مهاجران با اصول این الگو ناسازگار است و عدالت‌محوری باید اساس سیاست‌گذاری و اقدامات حمایتی قرار گیرد.

۵. عقلانیت و تدبیر پیشینی: مدیریت هجرت، فرایندی آینده‌نگر و مبتنی بر ارزیابی شرایط و پیامدهاست. موفقیت این فرایند به پرهیز از تصمیم‌های شتاب‌زده، سنجش پیامدهای کوتاه‌مدت و بلندمدت، پیش‌بینی نیازها و تدارک ابزارها و سازوکارهای لازم پیش از اقدام وابسته است.

در مجموع، نتایج پژوهش نشان می‌دهد که هجرت در نظام اسلامی، پدیده‌ای مدیریت‌ناپذیر نیست؛ بلکه با پیوند میان تدبیر پیشینی، توانمندسازی اقتصادی، همبستگی نهادی، رعایت کرامت انسانی و عدالت‌محوری، می‌تواند به فرایندی هدایت‌پذیر و تحول‌آفرین تبدیل شود. ازاین‌رو، الگوی استخراج‌شده ظرفیت آن را دارد که به‌عنوان چارچوبی نظری و کاربردی برای مواجهه با چالش‌های مهاجرت و سیاست‌گذاری در زمینه سامان‌دهی مهاجران مورد استفاده قرار گیرد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

نویسندگان به نحو مساوی در نگارش مقاله همکاری داشتند.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافعی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

منابع

اختر، سلمان. (۱۴۰۴). *مهاجرت و هویت* (فاطمه شیخ‌مونسی، مترجم). چاپ اول. تهران: انتشارات ارجمند. (شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۵۷-۵۶۰-۱)

ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۳۶۳). *تحف‌العقول* (علی‌اکبر غفاری، کوشش‌گر). چاپ دوم. قم: جامعه مدرسین.

برقی، احمد بن محمد. (۱۳۷۱ق). *المحاسن* (جلال‌الدین محدث، مصحح). چاپ دوم. قم: دارالکتب الإسلامیة.

بهی، فیروزه، موسوی، سید اصغر و راشدزاده، امرالله. (۱۴۰۴). بررسی آسیب‌های اجتماعی ناشی از مهاجرت معکوس: تحلیل مسیر روابط علّی مشوق‌ها و پیامدهای اجتماعی در شهرستان بندر خمیر. (e734979). *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، ۴(۷)، e734979. https://doi.org/10.22034/api.2025.2069549.1439

جندقیان، ریحانه .(۱۳۸۹). *هجرت در قرآن و سنت* [پایان‌نامه سطح دو حوزوی]. قم: مؤسسه آموزش عالی حوزوی مجتهده امین.

حسینی ترکستانی، سید امیرحسین. (۱۳۴۲). *هجرت و مهاجرت در فقه اهل‌بیت (علیهم‌السلام)* (چاپ اول). قم: بوستان کتاب. (شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰۹-۲۵۶۶-۹)

حمیدی، رحمت‌الله. (۱۴۰۲). آسیب‌های هجرت از منظر قرآن و حدیث. *دو فصلنامه گفتمان وحی*، شماره ۲۳ (دوره ۱۴، شماره ۱)، ۱۳۹–۱۶۸.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ القرآن* (چاپ اول). بیروت: دارالقلم.

شریف‌رضی، محمد. (۱۳۷۹). *نهج‌البلاغه* (محمد دشتی، مترجم). چاپ اول. قم: انتشارات مشهور.

شعیری، محمد بن محمد. (بی‌تا). *جامع‌الأخبار* (چاپ اول). نجف: مطبعة حیدریة.

شیخ حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). *وسائل‌الشیعة* (چاپ اول). قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام).

شیخ صدوق، محمد بن علی. (۱۴۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه* (علی‌اکبر غفاری، مصحح). چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

شیخ طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). *الأمالی* (چاپ اول). قم: دارالثقافة.

عادلی، حمیدالله. (۱۳۸۳). *مفهوم هجرت در قرآن و سنت* [پایان‌نامه کارشناسی ارشد]. قم: دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه.

قرآن کریم. (بی‌تا). (ناصر مکارم شیرازی و محمدمهدی فولادوند، مترجمان).

قرائتی، محسن. (۱۳۸۳). *تفسیر نور* (چاپ یازدهم). تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). *الکافی* (چاپ چهارم). تهران: دارالکتب الإسلامیة.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار* (چاپ دوم). بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه* (چاپ اول). تهران: دارالکتب الاسلامیة.

مصطفوی، حسن. (۱۳۶۸). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم* (چاپ اول). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مطهری، مرتضی. (۱۳۹۲). *آزادی معنوی* (چاپ بیست‌وهشتم). قم: انتشارات صدرا.

هاشمی شیخ شبانی، سید مهدی. (۱۳۸۹). *هجرت در قرآن* .شهرکرد: سدرة المنتهی.

References

Adeli, H. (2004). *The concept of hijra in the Quran and Sunnah* [Master's thesis]. Jameat al-Mustafa al-Alamiyyah.

Akhtar, S. (2025). *Immigration and identity* (F. Sheikh-Monesi, Trans.). Arjmand Publications.

Al-Barqi, A. M. (1951–1952). *Al-Mahasin* (J. Muhaddith, Ed.; 2nd ed.). Dar al-Kutub alislamiyyah. (Original work published ca. 1371 AH)

Al-Kulayni, M. Y. (1986–1987). *Al-Kafi* (4th ed.). Dar al-Kutub alislamiyyah. (Original work published 1407 AH)

Al-Majlisi, M. B. (1982–1983). *Bihar al-anwar* (2nd ed.). Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (Original work published 1403 AH)

Al-Raghib alisfahani, H. M. (1991–1992). *Mufradat alfaz al-Quran* (1st ed.). Dar al-Qalam. (Original work published 1412 AH)

Al-Sharif al-Radi, M. (2000). *Nahj al-balagha* (M. Dashti, Trans.; 1st ed.). Mashhur Publications.

Al-Shaykh al-Hurr al-Amili, M. H. (1988–1989). *Wasa'il al-Shia* (1st ed.). Muassasat Al al-Bayt. (Original work published 1409 AH)

Al-Shaykh al-Saduq, M. A. (1992–1993). *Man la yahduruhu al-faqih* (A. A. Ghaffari, Ed.; 2nd ed.). Daftare Entesharate Eslami. (Original work published 1413 AH)

Al-Shaykh al-Tusi, M. H. (1993–1994). *Al-Amali* (1st ed.). Dar al-Thaqafa. (Original work published 1414 AH)

Al-Shuayri, M. M. (n.d.). *Jami' al-akhbar* (1st ed.). Matbaat Haydariyyah.

Behi, F., Mousavi, S. A. & Rashedzadeh, A. (2025). Investigating the Social Pathologies of Reverse Migration: A Path Analysis of the Causal Links Between Incentives and Social Outcomes in Bandar Khamir City. (e734979). *New researches in Islamic Humanities Studies*, 4(7), e734979 https://doi.org/10.22034/api.2025.2069549.1439

Hamidi, R. (2023). The harms of hijra from the perspective of the Quran and Hadith. *Goftemane Vahy*, 23, 139–168.

Hashemi Sheikh Shabani, S. M. (2019). *Hijra in the Quran*. Sedrat al-Muntaha.

Hosseini Torkestani, S. A. (2023). *Hijra and migration in the jurisprudence of the Ahl al-Bayt (peace be upon them)* (1st ed.). Bustane Ketab.

Ibn Shuba al-Harrani, H. A. (1984). *Tuhaf al-uqul* (A. A. Ghaffari, Ed.; 2nd ed.). Jameehye Modarresin.

Jandaqian, R. (2010). *Hijra in the Quran and Sunnah* [Level-two seminary thesis]. Moassesehye Amuzeshe Aliye Howzavi Mojtahedeh Amin.

Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsire Nemuneh* (1st ed.). Dar al-Kutub alislamiyyah.

Mostafavi, H. (1989). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Quran al-karim* (1st ed.). Ministry of Culture and Islamic Guidance.

Motahhari, M. (2013). *Spiritual freedom* (28th ed.). Sadra Publications.

Qaraati, M. (2004). *Tafsire Nur* (11th ed.). Markaze Farhangiye Dars-hai az Quran.

The Holy Quran. (n.d.). (N. Makarem Shirazi & M. M. Fooladvand, Trans.).